

III. AHMED DEVRİNDE İSTANBUL ÇUHA FABRİKASININ KURULUŞU VE İŞLEYİŞİ¹

Yaşar BAŞ²

Geliş:09.01.2018 Kabul:02.04.2018

DOI: 10.29029/busbed.376489

Öz

III. Ahmed ve ünlü veziri Nevşehirli Damat İbrahim Paşa zamanlarında öncükilerden çok daha geniş ve farklı bir şekilde İstanbul'un imarına ve sanayiinin gelişmesine ehemmiyet verilmiş, önemli miktarda eserler vücuda getirilmiştir. Devrin padişahı III. Ahmed ve adamları bu maksadın gerçekleşmesi yönünde büyük gayretler sarf etmiştir. Bu devirde tesis edilen önemli miri sanayi işletmeleri arasında bir çuha ve bir tür ipekli dokuma ürünü hatayi fabrikası da bulunmaktadır. Ne var ki, bu konuda bir iki cümleden ileri gitmeyen tespitler üzerinde bu güne kadar ayrıntılı incelemeler yapılamamıştır. Arşiv belgeleri üzerinde yapılan incelemelere göre, bu tesislerden birincisi olan çuha fabrikası, yine III. Ahmed döneminde ancak İbrahim Paşa'dan önce, Şehremini Çarşısı'nda Ebubekir Ağa tarafından eski Baruthane binasının bir kısmı onarılmak suretiyle yeniden inşa edilen bir yapıda 1708 yılı sonlarında işletmeye hazır hale getirilmiştir. Ancak Nisan 1710 tarihinde faaliyete geçebilmiştir. Hatayi fabrikası ise, İbrahim Paşa'nun sadaretinin başında, çuha fabrikasının ekinde, hatta bunun bir parçası olarak 1721 yılının ortalarından itibaren inşa edilmeye başlanmıştır. Bu sırada çuha fabrikası da yeniden tesis edilmişçesine gözden geçirilmiş, işleyişi ve kapasitesi oldukça genişletilmiştir. Arşiv belgelerinde çuha fabrikasının kuruluşu, yönetimi, yönetim problemleri, işleyişi, fabrikaların bölümleri, aletleri, gelir gider durumları, görevlileri, fabrika esnafı, yapağı ve ham ipek toplanması meselesi ve temin edilen mahaller, mamul çeşitleri, fiyatları, satış alanları vb. konular hakkında

1 Bu makale, "III. Ahmed Devrinde İstanbul'da Kurulan Çuha Fabrikası" adı ile 12 sayfalık bir bildiri olarak 09-12 Kasım 2017 tarihleri arasında Nevşehir'de düzenlenen Uluslararası Lale Devri ve Damat İbrahim Paşa Sempozyumu'na sunulduktan sonra gözden geçirilerek genişletilmiştir.

2 Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, yasarbas2000@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3275-6537>.

bilgilere yer verilmiştir. İncelemede söz konusu başlıkların ayrıntıları üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: İstanbul, çuha, Damat İbrahim Paşa, III. Ahmed

ESTABLISHMENT AND FUNCTION OF THE İSTANBUL HAIRCLOTH FACTORY DURING AHMED III

Abstract

During the period of Ahmed III and his famous vizier Nevşehirli Damat İbrahim Pasha, much more attention was paid extensively on reconstruction of İstanbul and development of the industry, remarkable works were composed. Ahmed III Sultan of that period and his officials tried hard to realize his aims. There are also a haircloth and a Hatayi factories among the establishments founded in that period. However, detailed researches more than some short sentences over the previously mentioned findings could have never been carried out. According to the studies with the archive documents, the haircloth factory, the first established one, was prepared for working at the late of 1708 in a new style after the restoration of a part of old Baruthane building in the Şehremini bazaar by Ebubekir Agha (master) during the period of Ahmed III but before İbrahim Pasha. Then it could be put into operation just in April 1710. In addition, the Hatayi factory have been begun to be built from the middle of 1721 even as part of it as an outhouse of the haircloth factory at the outset of the grand viziership of İbrahim Pasha. In the meantime, the haircloth factory was overlooked as if it had been rebuilt, and its capacity and function were expanded. In the archive documents there are information about the haircloth factory's foundation, management, management problems, operations, departments, tools, profit-loss statement, workers, artisans, the matter of collecting wool and raw silk, obtained areas, production types, prices and their selling spaces. In this research, the aforementioned topics will be referred in detail.

Keywords: İstanbul, haircloth, Damat İbrahim Pasha, Ahmed III.

I. GİRİŞ

Osmanlı coğrafyasında erken devirlerden itibaren kumaş üretimi yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, başlangıçta ihtiyaç duyulan yünlü kumaşlar önemli oranda ithalat yoluyla karşılanmıştır. Çuha alınan yerler, ilk devirlerde Mısır, İran ve Türkistan kaynaklı iken, zamanla bu durum değişmiştir (Karavar 2006: 5). Söz konusu değişiklikte Avrupa'nın dokumacılıkta ilerlemesi rol oynamıştır. Avrupa bölgesi, erken devirlerden itibaren kalite ve rekabet bakımından dokumacılıkta önde gitmeye başlamıştır. XV. yüzyılın ortalarında talep edilen yünlü kumaşların

önemli bir kısmı İtalyanlar tarafından karşılanmıştır. Batı merkezlerinde dokunan farklı kumaş türleri Osmanlı iç pazarını doldurmuştur. Bununla beraber ihracat da söz konusu olmuştur. Floransa ise, Osmanlı iç pazarının en önemli ihracatçısı konumuna yükselmiştir (Kolçak 2005: 43).

XVI. yüzyılda ihracat devam etmiştir. Avrupa’da kullanılan Türk dokumaları, işçilikte hüner, zarafet ve mamullerin dayanıklılığı ile tanınmıştır. Dokumacılarımız, ağır fakat zevk ve itina ile çalışarak ... hayret ve takdirle seyredilen nadide kumaşlar üretmişlerdir. Ne var ki el sanayiinin kısıtlı üretimine dayalı Osmanlı dokumaları, Avrupa ile şiddetli geçen rekabeti devam ettirememiştir (Mehmed Ziya 1309: 58-60; Giz 1968d: 25). Osmanlı coğrafyasında imal edilen bir yünlü dokuma türü olan “çuha (çuka)” ise, daha çok askerin giyim ihtiyacının karşılanması için kullanılmıştır (Uzun 2000: 77). Selanik’in fethinden sonra şehirde bir çuha fabrikası kurulduğu gibi (Kolçak 2005), Bursa,³ İstanbul, Haleb,⁴ Edirne Giz 1968c: 15-16; Uzun 2000: 77-85), İzmit (Karavar 2006), Diyarbakır, Şam vs. merkezi şehirlerde çuha üretimi teşvik edilmiştir (Mehmed Ziya 1309: 58-60; Giz 1968d: 25).

Yüzyılın ortalarından itibaren yünlü ithalatı artmış ve bu konuda Venedikliler öne geçmiştir. Venedikliler, kendi ürünlerini ve Avrupa dokumalarını Osmanlı limanlarına taşımışlar ve ticaretini yapmışlardır. Fakat onların ticari hakimiyeti de uzun sürmemiş, yüzyılın sonlarında İngilizler, XVII. yüzyılın başlarında Hollandalılar, Akdeniz ticaretinde etkin olmaya başlamışlardır. (Kolçak 2005: 43).

Batıda ihracat fikrinin gelişmesi, daha çabuk dokunabilen, gösterişli, fakat basit ve dayanıksız üretimin yolunu açmıştır. Ancak Avrupa dokumalarının gittikçe artan tüketimi dolayısıyla, XVII. yüzyılda Batı’dan yapılan ithalatın toplamı içinde orta ve yüksek kaliteli yünlü kumaşların %50’lik oran ile en önemli kalemi oluşturması, bu bakımdan dikkat çekici olmuştur. Bununla beraber, Osmanlı piyasasında imal edilen basit ve ucuz ürünlerin ihracı da söz konusu olmuştur. Fakir ve orta tabakanın çokça ürettiği ve kullandığı basit yünlü dokuma türlerinden aba ve kebelerin türevleri, bol ve ucuza bulunan ve sürekli ihraç edilen mallar ara-

3 Bkz. Bursa’da imal olunan ipekli kumaşlar ve bunlardan alınan resimlerle ilgili 7 Haziran 1696 tarihli “*telli hare, hatayi, tafta, diba, diba-yı serengi ve bunların müşeddeden alınacak resm-i damga ve resm-i müşeddad hakkında emirname irsali talebini havi arıza*” (İ.E. DH: 17/1584).

4 Söz konusu merkezlerden biri de Haleb idi. 2 Ocak 1723 tarihli bir tespite göre, Haleb’de mengenerlerde çekilen hatayi, şib, peşmi, çekündüz kutnu, işleme kutnu ve sair kumaş yapanların perdahtçıları, lotacıları ve mengencilerinin meşihatı Ebubekir ve Hacı Hasan’ın üzerinde iken, bunlar miriye akçe vermediklerinden yerlerine Hacı Halil tayin edilmiş, o da ferağat edince, görevi el-Hac Mehmed Efendi’ye verilmiştir (AE.SAMD. III: 191/18485).

sında yer almışlardır. Söz konusu kumaşlar, Marsilyalı tacirlerin özellikle XVII. yüzyılda bol miktarda Osmanlı iç piyasasından ihraç ettikleri ürünler arasında yer almışlardır (Genç 2000: 238; Karavar 2006: 12).

Fransız dokumaları, Viyana bozgununu müteakip Osmanlı ekonomik durumunun sarsılmaya başladığı yıllarda, ucuzluğu, yeniliği ve albenisi ile Osmanlı şehirlerinde rağbet görmüştür (Giz 1968b: 22). Bu vesileyle pek çok kumaş çeşitleri gibi çuha ve diğer kaliteli yünlü kumaş çeşitlerinin büyük bir kısmı Avrupa pazarlarından karşılanmaya başlamıştır.⁵ Uygulamanın bir sonucu olarak devrin kaliteli kumaşları kısmen yabancı adlarla tanınmıştır.⁶ Ancak Avrupa'nın lehine işleyen kaliteli üretim problemi Osmanlı idaresinde rahatsızlık uyandırmıştır. Buna karşı ilk faaliyete geçen devlet adamlarından biri Rami Mehmed Paşa olmuştur. Buna göre;

“Rami Mehmet Paşa, 1702’de ancak yedi ay süren sadrazamlığı sırasında bu gerçeği görmüş, Selanik’in meşhur Musevi dokumacılarını Edirne’ye getirterek: “Avrupalılar çuha ve ipekli kumaşların iptidaî maddelerini bizden alıyor, mamullerini de bize satıyorlar. Onlarla rekabet edemeyişimizin sebebi, çalışma

5 Bkz. 16 Mart 1584 tarihli hüküm, “kadimden Frengistan’dan gelen çuha barhaneleri (patileri) esnaf muvacehesinde ala ve evsat ve edna olarak tefrik olunup pazarlık olunarak fiat takarrur etdikden sonra nöbet hangi bölüğün ise onlara tevzi olunduğu halde bir takım Yahudiler peyda olup Frengistan’dan çuha getiren tüccara varup fazla fiat vererek çukayı aldıkları, esnafa muzayaka olduğu, fiatların yükseldiği ve kumaş getiren tüccarın parasını vaktinde tahsil edemediği cihetle eskiden olduğu gibi, gelen yedi renk çuha ala, evsat ve edna olarak tefrik ve pazar edilip nöbeti olan bölüğe tevzi olunmasına emir rica etmelerile üslub üzere hareket edilmesine... emir verilmiştir (A.İDVN. SMHM.d: 52/899).

6 18. yüzyıl başlarında kullanılan kaliteli kumaş türlerine birkaç örnek olmak üzere padişah tarafından yıllık olarak Enderun erkânına ve ağalarına dağıtım mutad olan çuha ve atlas ve çeşitlerini gösteren h. 1118 / 1706-1707 senesine mahsus bir defterde, London, London çuka, atlas filorin, münakkaş katife, pirankon, destar-ı ferhadlı, mahûd çuka, londrine donluk, atlas çuka donluk, atlas donluk gibi kumaş türlerinin adları geçmektedir (C. SM: 95/4787).

22 Temmuz 1712 tarihli bir Rikab-ı Hümayun arz tezkiresinde, veziriazam Yusuf Paşa'nın Çobançeşmesi Mahallesi'nde verdiği ziyafette rikab-ı hümayun üyelerine hediye ettiği elmaslar, tüfenkler ve kürkler yanında kaliteli kumaş türlerinden diba, nev zuhur telli, sade hatayi ile taraklı atlas, mahûd çuka ve elvan-ı sof unvanları ile bilinen kumaş çeşitleri takdim edilmiş olduğu kaydedilmiştir (TS. MA. D: 2353).

20 Temmuz 1754 tarihli bir defterde, Harem-i Hümayun için Enderun-ı Hümayun'a verilen her biri 17,5 birimlik (muhtemelen çarşı arşını) kumaş topları halinde donluk telli ve sade hatayi, taraklı atlas, şâlf çuka, sandâl, al canfes, Londra çuka, hümâyûnî bez, çuka-i Fransız, ala atlas ve saire ile bunların kalitesine göre akçe üzerinden 105 ile 600 akçe arasında değişen birim arşın fiyatları ile bunların toplam akçe ve guruş karşılıkları gösterilmiştir (TS. MA. D: 9327).

düzenimizin bozukluğundandır. Gereken alet ve levazımı tedarik ederek, iptidai maddelerimizi yurt içinde işleyelim. Bu işe bir düzen verirsiniz üstatlarınıza her türlü yardımda bulunuruz” demiş, ayrıca Fransa’dan getirilen ve Osmanlı ülkesinde pek makbul olan Diba ve Hatayi isimli ipekli dokumaların Bursa tezgâhında dokunmasını emretmiştir. 20–25 yıl sonra Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, bu konuyu tekrar ele almış ve memlekette birkaç sanayi tesisi kurmayı başarmıştır” (Giz 1968b: 22-23).

Osmanlı dokumacılık sanayii, XVIII. yüzyılda görülen olumlu girişimlere rağmen, yüzyıllar boyunca büyük sermaye gerektirmeyen, farklı emek ve meslek grubundan insan gücünün bir arada çalışmasını gerektiren “el sanayii” özelliğini korumuştur. Kısmen insan gücüne dayalı mekanik aletlerle sürdürülmüştür (Kolçak 2005: 51). Bu gerçek, XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Nihayet II. Mahmud’un ve Sultan Abdülmecid’in gayretleriyle alet, makine, teknisyen ve ardından buharlı makineler getirilmek suretiyle batı tarzında Feshane, Hereke, İslimye ve Basmane fabrikaları kurulmuştur (Uzun 2000: 77-85; Giz 1968c: 15-16). Ne var ki bunlar da batı menşeli fabrikaların ürünleri ile rekabet edememişlerdir. Mesela H. 1223 /1809 başlarına tarihlenen bir hattı hümayuna göre, III. Selim zamanında Behiç Emin Bey’in nezaretinde Beykoz’da kurulan Çuha Fabrikası, dışarıdan gelen baskıya dayanamamış ve kapanmıştır. Bu sırada müdür olarak nasb ve tayin olunan Françesko Cani fabrikanın kapanması dolayısıyla alacağını ve Kağıd Fabrikası’nda çalışması talebinin kabulünü bildirmiş ancak, haklı bir gerekçeye dayanmadığı gerekçesiyle isteği geri çevrilmiştir (HH: 244/13727, 1319/51445).

II. İSTANBUL ÇUHA FABRİKASI

1. Çuha Fabrikasının İnşası (1708)

III. Ahmed’in ve veziriazamı Damat İbrahim Paşa’nın farklı alanlarda yeniliklere girişmiş olduğu bahsedilmekle beraber, dokumacılık alanında ortaya konulan eserler hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılammıştır. Konu, ilk olarak bir iki belge eklemek suretiyle Adnan Giz’in her biri iki sayfayı bulmayan incelemelerinde ele alınmıştır (Giz 1968a: 17-19; Giz 1968b: 22-23). Hilal Karavar ise, Adnan Giz’in açıklamalarından yola çıkarak ilk defa 1709 yılında tersane bünyesinde yelken bezi üretim merkezi açıldığını; İstanbul Çuha Fabrikası’nın da 1719 yılında kurulduğunu kaydetmiştir. Ancak bu değerlendirmelerinde isabetli olamamıştır (Karavar 2006: 12-13).⁷ Çünkü aşağıda yapılan tespitlerden anlaşılacağı üzere

7 Bir başka tespite göre, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren, donanmada kullanılmaya başlan büyük yelkenli gemilerin ve kalyonların sayısı çoğaltılmış; XVIII. yüzyılın ikinci yarısında 35–40 adete yükselmiştir. Bu durum yelken bezi ihtiyacını arttırmıştır. İstanbul’da

Çuha Fabrikası, III. Ahmed devrinde 1708 yılında inşa edilmiştir (AE. SAMD. III: 105/10351). Hatayi Fabrikası'nın inşası ise, 1721 yılının ortalarından itibaren gerçekleştirmeye başlamıştır (KK. d: 706, s. 31, 32, 39 vd.).

Çuha Fabrikası'nın ilk inşasına dair muhasebe defterinde “*tahsîl-i binâ-i Kârhâne-i Çuka der mahall-i Bâruthâne-i Atîk der Çârşû-yı Emîn-i şehr der Âsitâne-i Saâdet ki be-marîfet-i Ebu Bekir Ağa müceddeden binâ ve tamîr şude fermûde el-vâki der sene-i 1120 ve gayr-ı ez enkâz in kadar meblağ harç ve sarf gerde ve an Hazîne-i Âmire dâde fermûde ez an sebeb an cânib-i muhâsebe-i ev-vel tezkire-i Hazîne nüvişte ber müceb-i defter-i keşf mahûd el-Hâc İbrâhîm Ağa Ser Mimârân-ı Hâssa fî 24 Rebûlevvel Sene 1120 8 (13 Haziran 1708) ve telhis ve fermân-ı âlî fî 17 Şevvâl Sene 1120 (30 Aralık 1708) ve fermân-ı şerif*” ifadeleleriyle binanın inşası hakkında önemli ayrıntılara yer verilmiştir.

Yukarıda açıkça kaydedildiğine göre Çuha Fabrikası'nın adı bizzat “Çuka Karhânesi” adı ile tasrih edilmiştir. Bu tespit ve fabrika ile ilgili hiçbir yazışmada işletmenin yelken bezi üretmek üzere açıldığına dair bir işarete yer verilmemiştir. Fabrika, İstanbul'da Şehremini Çarşısı'nda Eski Baruthane⁸ binasının yıkıntıları üzerinde, kısmen eski kalıntıların tamiri ile Ebubekir Ağa tarafından h. 1120/1708 yılında inşa edilmiştir. İnşaatın Esedi gurusu⁹ itibarıyla 2285 gurusluk masrafla yaptırıldığına dair muhasebe defteri, Ser Mimârân-ı Hâssa el-Hâc İbrâhîm Ağa tarafından 24 Rebûlevvel 1120/13 Haziran 1708 tarihinde tamamlanmıştır. Defter, 17 Şevval 1120/30 Aralık 1708 tarihinde padişah tarafından onaylanmış ve böylece fabrika işletmeye hazır hale getirilmiştir. Muhasebe defteri ve sair tespitlere göre, inşaatın yapımı için teslim edilen Baruthane binasının enkazı ile birlikte inşaatın yapımı için önce 283.854 akçelik tahmini gider belirlenmiştir. 9600 akçe eksikliği ile kesin gider 274.254 akçe, esedi gurusu itibarıyla 2285 gurusu mal olmuş-

Tersanesi bünyesinde 1709'da faaliyete geçen manifaktür ile daha kaliteli ve daha çok sayıda yelken bezi ihtiyacının karşılanması amaçlanmıştır (Genç 2000: 248, 249).

- 8 İstanbul'da buldukları mahallere binaen At Meydanı, Et Meydanı, Kağıthane, Bakı - köy, Azadlı ve Şehremini adları ile farklı zamanlarda farklı ihtiyaçların ortaya çıkması gereğiyle baruthaneler tesis edilmiştir. Şehremini baruthanesi, adından da anlaşılacağı gibi, İstanbul'un Eminönü ilçesinde Şehremini semtinin surlara yakın bir kesiminde IV. Mehmed'in son yıllarında mevcut baruthanelerin talebi karşılayamaması üzerine güçlendirilen donanmanın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1099'da (1687-1688) kurulmuştur. Ancak Eylül 1698 tarihinde çıkan yangın sebebiyle buradaki barutlar patlayınca fabrika tahrip olmuştur (Eyice 1992: 95; Kütükoğlu 1992: 96).
- 9 XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupa gurusları Balkanlar üzerinden Osmanlı topraklarına girmiş ve kullanılmaya başlanmıştı. Sikkeler içinde en çok tanınanlardan biri Hollanda taleriydi. Üzerindeki aslan resminden dolayı bu sikke Osmanlı piyasalarında “esedi gurusu” olarak anılıyordu... XVII. yüzyılın başlarında esedi gurusunun kur değeri 70 tam akçeye eşitti (Pamuk 2002: 458).

tur. Masrafların 1000 guruşu Cidde Mirimiranı Mehmed Paşa tarafından; beş yüz guruşu Hazine-i Âmire'den; 180 guruşu başka bir tertip kaleminden karşılanmıştır. Ödeme emrine dair buyruldu kaydında inşaata dair giderler onaylanmış, masraflardan 600 guruşluk bir kısmının “1119 Dünderli Mukataası malından edası” buyurulmuştur. Padişahın mahsub emri üzerine, Dünderli Mukataası'nın h. 1119 yılı vergi gelirinden karşılanmak üzere 30 Aralık 1708 tarihinde Mimar-ı Sabık Ebu Bekir Ağa'nın 600 guruşluk alacağı için (1 guruşu 160 akçeden hesaplanan ve 96.000 akçeye ulaşan) ödeme emri çıkarılmıştır. Ertesi gün Ebubekir Ağa, alacağının geri kalanını tahsil etmiştir (Belge. 1, AE. SAMD.III: 105/10351).

2. Fabrika'nın Zımmi Nişo Tarafından İşletmeye Açılışı (1710)

1708 yılı Haziranı başlarında inşaatı tamamlanmış ve 30 Aralık 1708 tarihinde masrafları onaylanmış olan Çuha Fabrikası, muhtemelen kaliteli işçi, usta, emin gibi insan kaynağı; alet, edevat kurulumu ve yapağı hammaddesinin temini için gerekli organizasyonun zaman alması dolayısıyla hemen işletmeye açılmamıştır. Nihayet, inşasının tamamlanmasından yaklaşık bir buçuk yıl sonra, 7 Nisan 1710 tarihinde çuhacıbaşılığı ve idaresi Nişo adlı bir zımmiye ihale edilmek suretiyle faaliyete başlamıştır.

İşletmeyi üzerine alan Nişo, ilk iş olarak, Dersaadet'te işletilen Çuha Fabrikası'nın ihtiyacı olan kaliteli yapağının bulunması işine girişmiştir. Ancak İstanbul'da bulunamamasına binaen, Rumeli bölgesindeki mahzen, mandıra ve dükkanlarda mevcut yapağının gereği kadarının tüccâra verilmemesi, geçerli olan narh fiyatı üzerinden Nişo'nun adamı tarafından nakit olarak satın alınması, Dersaadet'e nakli sırasında güvenliğinin sağlanması, her hangi bir kimse tarafından tecavüz ve müdahale ile fuzuli olarak bâc ve rüsum talep edilip rencide olunmamasına dair tarihsiz bir arzıhal sunmuştur. Nişo'nun talepleri doğrultusunda Divan kaleminden çıkarılan 15 Nisan 1711 tarihli yazı yazılmıştır. Söz konusu yazıda, fabrikanın işleyişiyle ilgili olarak “*Nişo zımmî Dîvân-ı Hümâyûnuna bundan akdem arzıhal idüb Âsitânede işletdirilen çuka kârhânesinin azam umûri ... (için) mücebince emr-i şerîf yazılmak bâbında fermân-ı âlî sâdır olunduğı fi 7 Safer Sene 1122 (7 Nisan 1710) tarihinde...emr-i şerîf virildiğı ... hâlen Asitâne'de Çuka Kârhânesi icad eden Nişo zımmî ... Kârhâne-i mezbûrun umûr-ı azamı olan yapağı İstanbul'da amele salih yapağı bulunmadığı*” beyan edilerek “icad eden” ibaresi ile fabrikanın inşasından yaklaşık bir yıl on ay sonra 7 Nisan 1710 tarihinde Nişo'nun beratını alarak fabrikayı işletmeye açmış olduğu açıklığa kavuşturulmuş ve 21 Nisan 1711 tarihinde Nişo zımmînin arzıhaline cevap verilmiştir (İE. MT: 3/292).

Nişo zımmî, miri fabrikanın idari işlerini yürütmeyi üzerine aldıktan sonra, devlet hazinesinden maddi olarak desteklenmiştir. Bu vesileyle fabrika adına harcamak üzere Hazine'den birkaç defa borç almıştır. Ancak hem fabrikayı işletmesi

karşılığında ödeyeceği akçeyi hem de almış olduğu paranın taksitlerini ödemeye yanaşmamıştır. Böylece birkaç yıl geçtiği halde, Hazineye bir ödeme yapmamıştır. Dahası 14 Mart 1714 tarihine gelinceye dek, işletmeyi faaliyette tutmak adına bir defa beş bin, bir defa altı bin guruş olmak üzere Hazine'den kendisine toplam 11.000 guruş ve ayrıca 4 kantar çivit parası karşılığı olmak üzere 1408 guruş ödenmiştir. Son olarak da yine Çuha Fabrikası adına aynı gerekçelerle 10.000 guruş daha talep etmiştir. İlginç bir şekilde bu talebi de kabul görmüş ve ödemesi yapılmıştır (İE. ML: 107/10947). Sonuç olarak, fabrikanın işletilmesine harcanmak üzere kendisine 47.408 guruş guruş verilmiştir. Ancak 12 Temmuz 1720 tarihine kadar işletme adına Hazineye ödemeyi taahhüd ettiği borçları ve tezgah başına yıllık olarak maktuan vermesi gereken herhangi bir ödemeyi de karşılamamıştır. Hazineden ödenen para böylece telef ve zayi olmakla birlikte miri gelirlerinin zararı söz konusu olduğundan mevcut tezgahların işletilmesi, üretilen kumaşların bir nazırın kontrolünde satışı, elde edilen gelirlerin toplanarak hazineye teslimi aciliyet kazanmıştır. İşlerin takibi için nazır nasb ve tayin edilen Ali Ağa da para olmadan işlerin düzene sokulmasının imkansız olduğunu ileri sürerek yeniden borç talebinde bulunmuştur. Nihayet onun da her ne para verilirse verilsin bu işi çeviremeyeceği kanaati oluşmuş, işlerin başka bir emin eliyle yürütülmesine karar verilmiştir. Bu sırada Hüseyin Ağa fabrikanın emniğine talip olmuştur. Kendisiyle yapılan müzakere sonucunda aşağıda kaydedilen şekil ve şartlar dahilinde işletmenin emniğini tayini gerçekleştirilmiştir (C. İKTS: 10/454).

3. Fabrika Emniğinin Hüseyin Ağa'ya Devri (1719)

3.1. Hassa Bezirgânbaşı Hüseyin Ağa'nın Emin ve Nazır Tayini

Fabrika Çuhacıbaşısı Nişo, devam edegelen iyi niyete ve desteğe rağmen, yıllarca kendisinden beklenen sonucu bir türlü temin edememiştir. Nihayetinde Hassa Bazergânbaşı Hüseyin Ağa'nın işletmeye nazır ve emin olarak tayini söz konusu olmuştur. Devir ve teslim işlemlerini yürütme görevi Mahmud Paşa Mahkemesi tarafından Mevlâna Mehmed Edîb bin el-Hâc Ahmed Efendi'ye verilmiştir. Mevlâna Mehmed Edîb, işletmeye giderek Fener Kapısı, Tahta Minare Mahallesi'nde sakin Çuhacıbaşı Nişo ve Hüseyin Ağa'ya vekaleten ve emaneten Çavuşbaşı el-Hac Ahmed Ağa ile şahitlerin huzurunda fabrikanın tezgâh ve sair alet ve mühimmatını gösteren müfredat defterini hazırlamıştır. Buna göre fabrika, talep halinde aynıyla ve tamamen miriye teslim edilmesi şartıyla 19 Kasım 1719 tarihli berat ile nazır ve emin tayin olunan Abdulvehhâb oğlu el-Hâc Hüseyin Ağa'ya teslim edilmiştir. Fabrika mühimmatı, Kadı Mevlâna Mehmed Edîb tarafından mahkeme kaydına da tescil ettirilerek ilgiliye hüccet-i şeriyye ve mahzar verilmiştir (AE. SAMD. III: 67/6769; KK. d: 706, s. 1, 2).

İşletmenin devriyle ilgili 19 Kasım 1719 tarihli sözleşmede, işletmenin Nişo tarafından idaresi sırasında ortaya çıkan problemler ve Hüseyin Ağa'ya devredilişi ile ilgili önemli şartlara yer verilmiştir. Buna göre, 7 Nisan 1710 tarihinde Çuha Fabrikası'nın idaresini üstlenen Nişo zimmî, 19 Kasım 1719 tarihinde işletmeyi devredişine kadar 9 yıl 7 ay 6 gün görev yapmıştır. Ancak görevini hakkıyla yerine getirememesi dolayısıyla Hüseyin Ağa emin olarak tayin edilmiştir.¹⁰

3.2. Hüseyin Ağa'ya Devredilen Fabrika'nın Bina, Alet ve Mühimmâtı

Hacı Hüseyin Ağa, Kadı Mevlâna Mehmed Edîb tarafından 23 Kasım 1719'da

- 10 “*taraf-ı mirîden kırk yedi bin dört yüz sekizer (47.408) guruş mikdarı akçe virilüb ve bu - dan mukaddem her bir destgahdan senevî Hazîne-i Âmirî'ye üçer yüz guruş maktu virmek üzere taahhüd eylemiş iken, müteahhid olduğu akçesinden bu ana gelinceye dek bir akçe teslimi olamayub ve bundan sonra dahi kendü hâline konduğu sûretde kârhâne-i mezbûra hâsıl idüb fûroht eylediği çukanın akçelerini kendü umûrına sarf ile cânib-i mirî maktûm edâ eylemeyeceği nümâyân ve gün be gün mâl-ı mirî zimmetinde alacaklı olub tevâfir ve tezâyüd buldukça hiçbir vecihle tahsili mümkün olmayacağı zâhir ve bundan sonra dahi her ne kadar akçe virilürse beyhude zâyî ve telef olacağı mukarrer olmağla hâlen Bâzergânbaşı (Hüseyin Ağa) kârhâne-i mezbûraya tâlib ve hîn-i talebde yine aynı ile teslim eylemek üzere âlât ve mühimmâtıyla kârhâne-i mezbûra kendüye teslim” edilmiştir. Fabrikanın işletmesiyle ilgili şartlara göre Hüseyin Ağa, “çukanın azam-ı umurından olan yapağı Rumili ve Anadolu caniblerinde vâki kasabât ve kurâda vâki bulunan mahallerde mirî kârhâne için kifâyet mikdârı mübâyaa eylediği yapağının mukaddema fermân olunduğu üzere beher vukiyesi ellîşer sağ akçeye olmak üzere alınub ve kârhâneye alınmadıkça âher kimesneye fûroht olunmayub ve bir taraftan boya geldikde kezâlik kârhâne-i merkuma kifâyet mikdârı alınmadıkça ahere satılmayub ve kârhânenin nizamına hâlel virilmemek için boyacı ve basmacı ve mengeneçi ve çukacı esnâfi kârhâne-i mezbûra ilhak ...” ve “... mirîden bir akçe mutâlebe eylememek şartıyla bin yüz otuz iki senesinde altı aded destgâh ve ... otuz üç senesinde on aded destgâh ve otuz dört senesinde on altı destgâha tekmlil ve sene be sene her bir destgâh için üçer yüz guruşdan iktizâ iden maktûnu tamamen edâ eylemek üzere taahhüd ve kabul” ve “hîn-i talebde aynı ile tamamen teslim eylemek üzere zikr olunan kârhânenin mühimmât ve edevâtı bil-cümle kendüye teslim ve tesellüm ...” olunması karşılığında söz konusu işletmeye emin olarak tayin olunmuştur (D. BŞM. d. 1406: 4; KK. d. 706: 7, 8, 15/1; İE. ML: 107/10145). Aynı sözleşme ile “bundan akdem birkaç defa arz-ı hâl iden Seyyid Ahmed Bağdâdî'ye dahi (işletmede) bir yer gösterüb birkaç destgâh virüb (önceki emin) Nişo zimmî ile istihdâm eylemek üzere” ayrıca “kârhâne-i mezbûranın iktizâ iden yapağısının ve gerek amelesinin tedârükleri hususunda henüz nizâm virilmek mümkün olmaduğundan maktu-ı mezbûrın hâsıl olması mertebede çuka işletdirilmesi bir vecihle mümkün olmamağla maktûn virilmesi hadd-i imkânda olmamaktan nâşi kârhâne-i mezbûra gereği gibi nizâmın buluncaya değin maktu taleb olunmamak üzere ...” Hüseyin Ağa'ya berat verilmiştir (D. BŞM. d. 1406: 4; AE. SAMD. III: 67/6769; KK. d. 706: 1, 2, 6; İE. ML: 107/10145).*

tespit edilen alet, edevat, eşya ve sair mühimmatın talebi halinde tekrar iadesi şartlarıyla fabrikayı devralmıştır. Bu sırada işletmenin avlu, bodrum, giriş ve boyahane kısımlarından ibaret tek katlı yapının önemli varlıkları (Tablo 1) kısaca “*mevcûd olan altı aded destgâh ve beş bin yüz elli yedi yapağı tarağı ve on beş kebîr mîkrâz (makas) ve boyahânesi içinde mevcûd âlât-ı boyahâne ve iki kebîr mengene ve ... sâir âlât-ı lâzime ve mühimmât-ı malûmesi*” şeklinde tespit edilmiştir. Gösterilen mühimmatın basit ahşap, demir, bakır veya tuncdan yapılma aletlerden oluştuğu ve esas itibarıyla iş gücüne bağlı el işçiliğine dayandığı anlaşılmaktadır (AE. SAMD. III: 67/6769; D. BŞM. d. 406: 2, 3, 5; KK. d. 706: 1, 2).

Aşağıda eklenen tabloda görüleceği üzere, fabrikanın alet, edevat, eşya ve sair mühimmatı tezgah, çark, tarak, mengene, tulumba, mekik, dolap, fiçı, çember, kazan, mıkraş gibi aletler ile bunların parçaları ve bir miktar dokunmuş beyaz çuhadan ibaret idi. Bu aletlerden bir kısmını teşkil eden dokuma tezgahları binanın bodrumuna yerleştirilmiştir. Bunlar arasında mükemmel 16 çuha tezgahı, 1 şayak tezgahı, 1 meşdud tezgahı mevcut idi. Orta kısımda 1225’i kullanılabilir halde, geri kalanı sandukalar içinde muhafaza edilen toplam 5157 yapağı tarağı vardı. Tezgahların adı, fabrikada işlenen dokuma çeşitlerine, sayıları ise, hangi ürün türüne önem verildiğine işaret etmektedir. Anlaşılan o ki, fabrikada az miktarda şayak ve meşdud türü kumaşlar üretilmiş ise de esas kurulum çuha üzerine olmuştur. Ayrıca mühimmatın ve fabrikanın aslında o günkü şartlarda ileri ama bugüne göre çok basit ahşap, demir, bakır veya tuncdan yapılma aletlerden oluştuğu ve esas itibarıyla el işçiliğine dayandığı anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo 1). İbrahim Paşa, çuha üretimi ve satışının organizmesini desteklemek ve aynı zamanda bir hayır müessesesi kazandırmak üzere, ayrıca İstanbul Kapalıçarşısı yanında bir han yaptırmıştır. Çuhacı esnafı, tüccarı ve çuhacılar loncasının kethüdası bu handa toplanmış olduğundan zamanla burası “Çuhacı Hanı” adı ile tanınmıştır (Eyice 1993: 380).

Tablo 1: 23 Kasım 1719’da Çuha Fabrikasının Mühimmatı

Bodrum Kısımında Mevcut Alet ve Eşya			
Cemi âlât ve edevât-ı lâzımleri ile mükemmel çuka dokunacak destgâh. Aded 16	Mükemmel âlâtiyle şayak tokunacak destgâh. Aded 1	Mükemmel âlâtiyle meşdud destgâhı Aded 1	Sahîh ve sâlim meşdud dolabı Aded 1
Meşdud çarhı, dürtüst ve sâlim. Aded 3	Destgâhlardan hâric yedek olmak üzere sâde cedîd tarak. Aded 15	Mükemmel âlâtiyle tarak destgâhı. Aded 1	Meşdud sepetleri sağır ve kebîr. Aded 7
Mengene iki yedek olmak üzere hazırdir. Aded 1	Kezalik yedek olmak üzere hazır idilmiş tulumba. Aded 1	Kezalik yedek olmak üzere kebîr eğri ağaç. Aded 1	Kara ağaçdan kebîr mengene tahtası. Aded 1
Sof çuka mengenesi. Aded 1	Çifte Anabolı tabir olunur sağır kebîr meşdud çubuğı. Aded 7	Yedek olmak üzere destgâhlardan hâric makara çift. Aded 20	Kezalik yedek olmak üzere fazla mekük. Aded 59

Çuka kenarı sarmak için mevzu kebir dolab. Aded 1	Kezalik fazla yedek nevre. Aded 4		
Avluda Mevcut Aletler			
Dokunan çukaları gerüb açmak için tülları birer zira onar direk üzerinde ve fevk ve tahtının başlarından nihayetlerine varınca uçları çengal hurde çivi kakma kârgâh tabir olunur ikisi tolamalı ve biri sekiz direkli kebir âlât. Aded 3		Kezâlik tokunan çukaları perdaht için mevzu cümle azam kârhânenen madûd nıslarına değin bir-i mâ misillü etrafı yapılmış kapı içinde ve nısları havaya doğru yanlarında direkleri ve kebir ağaçları ile ihâta olunmuş karaağaçdan masnu ceyyid ve cedid perdaht mengenesi tabir olunur kebir mengene. Aded 2	
Zıkr olunan mengenenin tetimmât ve levazımından paslı timur parçaları. Aded 20 Kârhâne-i mezbûra havlısının boyahanesi tarafında mevzudur.	Kezâlik zıkr olunan mengenenin levazımından tahta tekne. Aded 46	Zıkr olunan mengeneye çukalar perdaht için vaz olundukda katları arasına konulacak ziyade kalın mukavva kağıd parça. Aded 500 Kârhâne-i mezbûra havlısının nerdiban kurbünde olan tenha köşesine vaz olunmuş	
Zıkr olunan mengenerler tetimmâtından çuka destgâhı tabir olunur. alet. Aded 2	Tûlen iki arzan bir zirâ kebir kara ağaç tahtası. Aded 1	İkişer câme tahtasından masnu bir baskı tabir olunur tahta. Aded 10	Defa bir buçuk zira tül ve üç rub zira arz sağır tahta. Aded 1
Üzerine çuka vaz olunacak kebir kara ağaç tahtası. Aded 1 tul 2,5 arz 0.5	Bir gözli kağıd sandukası Aded 1; tul. 4, arz 1,5	Kebir nessac. Aded 1	
Boyahane Aletleri			
Tülü üç buçuk arşın üç buçuk zira altı timur çenberli fiçı. Aded 1	Zıkr olunan fiçidan kazgana varınca tulf olub başlarında zincir ve vasatında timur çengal ile muğlak iki başları tenekeli ve kapaklı kebir oluk. Aded 1		Beş zira kaddi var tulumba. Aded 1 Timur çengal-ı dest. Aded 12
Zıkr olunan kebir fiçının çukalar boyandığı vakitte derununa vaz ve çukaların hıfzı için masnu her bir çengalın boyı altı ... ve eni beş ... dört çengalı müstemil kebir timur fiçı. Aded 1	Mermer taşdan oyulmuş kaddi bir, arzı bir zira taş dibek. 1 Timur tokmak kıyye 5; Aded 1 İki gözli boya anbarı. Aded 1	Elek. Aded 6 Mızan-ı sağır. Aded 1 Vasat mızan. Aded 1 Timur kıyyeler. Aded 8 Derahim. Aded 300 Yüz otuz beş kıyye çeker kantar. Aded 1	Sağır ve kebir tekneler. Aded 3 meksûrdur Boya sandukası. Aded 1 müstamel Tulen 3 arzen 1 Kırmız döğmek için tuc havan. Aded 1 Boya kesmek için destgah. Aded 2
Keser. Aded 1	Bir aded timur çenberli kebir fuçı. Müstamel Aded 1, kadd-i zira 1,5	Üç timur çenberli vasat fuçı. Timurları mevcuddur. Aded 1 kadd-i zira 1	Çuka nerdibanı. Aded 1
Boyanan çukaları sarmak için timur sac ayağı üzerinde tülani dolab. Kazganlar üzerine mevzu birer uçları timur çevirme kollı tahtlarında üçer çatal timur sac ayağı tülani tolub. Aded 2		Defa ancak birer uçları timurlı ve kollı tolub. Aded 4	Üzerine çuka divşirmek için mevzu ât tabir olunur âlât. Aded 2
Sarı boya vaki oldukça kazgan içine vaz olunacak iki halkalı ve iki kollı timur çenber. Aded 1 Mezburun üzerinden üzerine merbut timur kol. Aded 4		Kârgîr ocak içinde yapılmış ağzı çevresi timür kenedli ağaç halka çevrilmiş kebir boya kazganı. Aded 1	Defa kârgîr ocak içinde yapılmış vasat kazgan. Aded 1 Defa kârgîr ocak içinde yapılmış sağır kazgan. Aded 1

Üç timur çenber kuşaklı, uçları timur kollu el dibeği tabir olunur fuçı. Aded 1		Fuçı destgâhı. Aded 2 Sağır ağaç koğalar. Aded 6	Hazır oluk. Aded 3
Üç timur çenber kuşaklı, üzerinde ağaç dolabı ile kebir fuçı. Aded 1		Timur külhan kancası. Aded 3; Balta Aded 1	Timur külhan kapağı. Aded 2
Orta kısımda mevcut aletler			
Beş aded sandukalar içinde mevzu kâvsad üzerine timur tilden işleme cedid ve ceyyid yapağı tarağı. Aded 3932 Müstamel ve amele salih tarak. Aded 1225 Yekûn Aded 5157 Beş bin yüz elli yedi taraktır. Kârhanê-i mezbûranın cüz-i asasıdır.		Frengistan'da yapılmış cedid ve ceyyid çuka mıkraşı kebir. Aded 15 Yedisinin alatu mükemmeldir. Sekizi sadedir ve kârhanê-i mezbûranın ekber levazımındandır. Tarak mankası. Aded 33; Tarak destgâhı. Aded 10 Mezburlar birbirinden ayrılmaz maan istimal olunur. Yekûn aded 43	
Tarak tahtası. Aded 168	Çuka sarmak için diğer hâcli ve haçsız. ? Aded 4488	Timur burgulu el tarağı. Aded 3	Timur el tarağı burgusuz. Aded 10
Bağ destgâhı. Aded 1	Mıkraz destgâhı. Aded 4	Asitânede yapılmış yeni kat'an amele sâlih değil sofa mıkraşı. Aded 3	Münkesir mıkraz. Aded 1 Defa yapağı seti sağır. Aded 12
Yapağı mıkraşı sahih ve düst. Aded 29	Münkesir yapağı mıkraşı. Aded 6	Köhne yapağı seti ? Aded 10	Hâlen mevcûd ve tokunmuş beyaz çuka. Tetimme. Aded 110 Kadimesi 30 ziradır. Ceman 3200. Noksanyladır.
İskemle. Aded 5	Perdaht fırçası Kebir 2 sağır 2	Çuka fırçalamak için masnu vech-i alatiyla Sade vech. Aded 2	
Bodrum Kısımında Mevcut Alet ve Eşya			
Cemi âlât ve edevât-ı lâzimleri ile mükemmel çuka dokunacak destgâh. Aded 16	Mükemmel âlâtiyla şayak tokunacak destgâh. Aded 1	Mükemmel âlâtiyla meşdüd destgâhı Aded 1	Sahîh ve sâlim meşdüd dolabı Aded 1
Meşdüd çarhı, düst ve sâlim. Aded 3	Destgâhlardan hâric yedek olmak üzere sâde cedid tarak. Aded 15	Mükemmel âlâtiyla tarak destgâhı. Aded 1	Meşdüd sepetleri sağır ve kebir. Aded 7
Mengene iki yedek olmak üzere hazırdr. Aded 1	Kezalik yedek olmak üzere hazır idilmiş tulumba. Aded 1	Kezalik yedek olmak üzere kebir eğri ağaç. Aded 1	Kara ağaçdan kebir mengene tahtası. Aded 1
Sof çuka mengenesi. Aded 1	Çifte Anaboli tabir olunur sağır kebir meşdüd çubuğı. Aded 7	Yedek olmak üzere destgâhlardan hâric makara çift. Aded 20	Kezalik yedek olmak üzere fazla mektük. Aded 59
Çuka kenarı sarmak için mevzu kebir dolab. Aded 1	Kezalik fazla yedek nevred. Aded 4		
Avluda Mevcut Aletler			
Dokunan çukaları gerüb açmak için tûlları birer zira onar direk üzerinde ve fevk ve tahtının başlarından nihayetlerine varınca uçları çengal hurde çivi kakma kârgâh tabir olunur ikisi toplamalı ve biri sekiz direkli kebir âlât. Aded 3		Kezâlik tokunan çukaları perdaht için mevzu cümle azam kârhaneden madûd nısflarına değin bir-i mâ misillü etrâfi yapılmış kapı içinde ve nıfları havaya doğru yanlarında direkleri ve kebir ağaçları ile ihâta olunmuş karaağaçdan masnu ceyyid ve cedid perdaht mengenesi tabir olunur kebir mengene. Aded 2	

Zikr olunan mengenenin tetimmât ve levazımından paslı timur parçaları. Aded 20 Kârhâne-i mezbûra havlısının boyahanesi tarafında mevzudur.	Kezâlik zikr olunan mengenenin levazımından tahta tekne. Aded 46	Zikr olunan mengeneye çukalar perdaht için vaz olundukda katları arasına konulacak ziyade kalın mukavva kağıd parça. Aded 500 Kârhâne-i mezbûra havlısının nerdiban kurbünde olan تنها köşesine vaz olunmuş	
Zikr olunan mengenerler tetimmâtından çuka destgâhi tabir olunur. alet. Aded 2	Tûlen iki arzan bir zirâ kebir kara ağaç tahtası. Aded 1	İkişer câme tahtasından masnu bir baskı tabir olunur tahta. Aded 10	Defa bir buçuk zira tûl ve üç rub zira arz sağır tahta. Aded 1
Üzerine çuka vaz olunacak kebir kara ağaç tahtası. Aded 1 tul 2,5 arz 0.5	Bir gözli kağıd sandukası Aded 1; tul. 4, arz 1,5	Kebir nessac. Aded 1	
Boyahane Aletleri			
Tûli üç buçuk arşın üç buçuk zira altı timur çenberli fiçi. Aded 1	Zikr olunan fiçidan kazgana varınca tulfı olup başlarında zincir ve vasatında timur çengal ile muğlak iki başları tenekeli ve kapaklı kebir oluk. Aded 1		Beş zira kaddi var tulumba. Aded 1 Timur çengal-ı dest. Aded 12
Zikr olunan kebir fiçının çukalar boyandığı vakitte derununa vaz ve çukaların hfızı için masnu her bir çengalin boyı altı ... ve eni beş ... dört çengali müstemil kebir timur fiçi. Aded 1	Mermer taşdan oyulmuş kaddi bir, arzı bir zira taş dibek. 1 Timur tokmak kıryye 5; Aded 1 İki gözli boya anbarı. Aded 1	Elek. Aded 6 Mizan-ı sağır. Aded 1 Vasat mizan. Aded 1 Timur kıyyeler. Aded 8 Derahim. Aded 300 Yüz otuz beş kıryye çeker kantar. Aded 1	Sağır ve kebir tekneler. Aded 3 meksûrdur Boya sandukası. Aded 1 müstamel Tulen 3 arzen 1 Kırmız döğmek için tuc havan. Aded 1 Boya kesmek için destgah. Aded 2
Keser. Aded 1	Bir aded timur çenberli kebir fuçi. Müstamel Aded 1, kadd-i zira 1,5	Üç timur çenberli vasat fuçi. Timurları mevcuttur. Aded 1 kadd-i zira 1	Çuka nerdibani. Aded 1
Boyanan çukaları sarmak için timur sac ayağı üzerinde tûlani dolab. Kazganlar üzerine mevzu birer uçları timur çevirme kolli tahtlarında üçer çatal timur sac ayağı tûlani tolâb. Aded 2		Defa ancak birer uçları timurlı ve kolli tolâb. Aded 4	Üzerine çuka divşirmek için mevzu ât tabir olunur alât. Aded 2
Sarı boya vaki oldukça kazgan içine vaz olunacak iki halkalı ve iki kolli timur çenber. Aded 1 Mezburun üzerinden üzerine merbut timur kol. Aded 4		Kârgîr ocak içinde yapılmış ağzı çevresi timûr kenedli ağaç halka çevrilmiş kebir boya kazganı. Aded 1	Defa kârgîr ocak içinde yapılmış vasat kazgan. Aded 1 Defa kârgîr ocak içinde yapılmış sağır kazgan. Aded 1
Üç timur çenber kuşaklı, uçları timur kolli el dibegi tabir olunur fuçi. Aded 1		Fuçı destgâhi. Aded 2 Sağır ağaç koğalar. Aded 6	Hazır oluk. Aded 3
Üç timur çenber kuşaklı, üzerinde ağaç dolabı ile kebir fuçi. Aded 1		Timur külhan kancası. Aded 3; Balta Aded 1	Timur külhan kapağı. Aded 2
Orta kısımda mevcut aletler			

Beş aded sandukalar içinde mevzu kâvsad üzerine timur tilden işleme cedid ve ceyyid yapağı tarağı. Aded 3932 Müstamel ve amele salih tarak. Aded 1225 Yekûn Aded 5157 Beş bin yüz elli yedi tarakdır. Kârhâne-i mezbûranın cüz-i azasıdır.		Frenistan'da yapılmış cedid ve ceyyid çuka mıkraşı kebir. Aded 15 Yedisinin alati mükemmeldir. Sekizi sadedir ve kârhâne-i mezbûranın ekber levazımındadır. Tarak mankası. Aded 33; Tarak destgâhı. Aded 10 Mezburlar birbirinden ayrılmaz maan istimal olunur. Yekûn aded 43	
Tarak tahtası. Aded 168	Çuka sarmak için diğer hâçlı ve haçsız. ? Aded 4488	Timur burgulu el tarağı. Aded 3	Timur el tarağı burgusuz. Aded 10
Bağ destgâhı. Aded 1	Mıkraz destgâhı. Aded 4	Asitânede yapılmış yeni kat'an amele sâlih değıl sofa mıkrazi. Aded 3	Münkesir mıkraz. Aded 1 Defa yapağı seti sağır. Aded 12
Yapağı mıkrazi sahih ve dürüst. Aded 29	Münkesir yapağı mıkrazi. Aded 6	Köhne yapağı seti ? Aded 10	Hâlen mevcûd ve tokunmuş beyaz çuka. Tetimme. Aded 110 Kadimesi 30 ziradır. Ceman 3200. Noksanyıladır.
İskemle. Aded 5	Perdaht fırçası Kebir 2 sağır 2	Çuka fırçalamak için masnu vech-i alatiyla Sade vech. Aded 2	

3.4. Fabrika Emîni Hüseyin Ağa'nın Karşılaştığı İşletme Problemleri

Hüseyin Ağa, fabrikayı devraldığı seneyi (1132/1719) müteakip iki sene boyunca fabrikayı işletmiş, ancak işin üstesinden gelemeyince o gün için önemli bir sanayi tesisi atıl kalmaya başlamıştır (*D. BŞM. d. 1406: 11; KK. d. 706: 3*). Fabrika Emîni ve Nazırı El-Hac Hüseyin Ağa'nın karşılaştığı meselelerden biri, işçi temini ve çalışma şartları olmuştur. Bu sırada henüz kaliteli dokumacılar bulunmadığı gibi önceki Çuhacıbaşı Nişo zimmi de fabrika işçilerini aleyhte yönlendirmişti. Muhtelif mahallerden toplanan gayrimüslim işçiler grubu, zimmi Nişo'nun da kışkırtması ile kendilerine içki temininde fabrika idaresince güçlük çıkarıldığını ileri sürerek iş disiplini bozan girişimlerde bulunmuşlardır. Bunların yiğit başısı Arta adlı zimmînin talebi ve karşılıklı görüşmeler sonucunda daha önce Nişo ile anlaşmış oldukları gibi "*kifayet-i nefsleriçün bir seneden bir seneye değün akçesiyle üç bin müdre hamrı taşralardan tedarik ve getirüb dâhil-i kârhâne (fabrika) eylemek üzere mukaddemen kayd olunan şurûtuyla satın alınıp nakline ve işçilerin nafakaları için fabrikaya getirilmesine müdahale olunmaması üzere Yeniçeri Ağası ve Bostancı başına 16 Ocak 1720 tarihli bir hüküm gönderilmiştir. Gayrimüslim işçiler de bu şartlarla fabrikada çalışmaya devam etmişlerdir.*

Benzeri bir durum yine önceki Çuhacıbaşı Nişo zimminin kışkırtması ile daha sonra da tekrarlanmıştır. Nihayet Hüseyin Ağa'nın mahkemeden talebi üzerine, işçilerden her kimin bir şikayeti var ise kadının huzurunda açık olarak ifade etmesi yönünde 13 Ekim 1721 tarihli bir hüküm gönderilmiştir. Sonuç olarak işçiler, yeniden daha önce Nişo ile anlaşmış oldukları şartlarda fabrikada çalışmaya devam etmişlerdir (*KK. d. 706: 69, 71*).

Fabrika emini Hüseyin Ağa'nın yapağı temini konusunda karşılaştığı problemlerden bir diğeri İstanbul esnafının rekabeti olmuştur. Payitahtta tanınan Hüseyin Ağa tarafından fabrikanın devr alınması, İstanbul'daki yapağı esnafını telaşlandırmıştır. Bu sırada yapağı temini önemli bir mesele iken, İstanbul'da üretilen yapağının Çuha Fabrikası emini tarafından beher fiyatından daha ucuza alınacağı söylentisi yayılmıştır. Durum yapağı esnafını rahatsız etmiştir. Nihayet, Ser Kassaban-ı Hassa Osman tarafından Saray-ı Cedid-i Amire ve Saray-ı Atik-i Mamure ve sair yerlere mübarek aylar dolayısıyla tayinât olarak verilecek koyunlardan hasıl olan yapağının bahası ile satılmasına Çuha Fabrikası emini tarafından müdahale olunmaması talebiyle arzıhal sunulmuştur. 1 Kasım 1720 tarihinde ilgilinin isteği doğrultusunda emri şerif yazılmıştır. (İE. SM: 30/3115). Buna karşılık, taşradan İstanbul'a gelen yapağıdan resm-i gümrük ve bac alınmaması esas iken, aksine talepler artınca, Hüseyin'in tekrarlayan talebi üzerine 9 Temmuz 1720 tarihinde isteği yönünde tezkire verilmiştir.

El-Hac Hüseyin Ağa'nın karşılaştığı problemlerin en zorlusu ise, o günkü ifadesiyle "amele salih yapağı" temini ve kaliteli yapağının taşradan İstanbul'a ulaştırılması organizasyonu olmuştur. Hüseyin Ağa, işletmeyi üzerine almasından bir ay sonra fabrikanın en önemli işlerinden biri olan yapağının Anadolu ve Rumeli'nin uygun mahallerinden beher yüz vukiyyesinden yirmi vukiyye "amele salih yapağı"nın yeteri kadar satın alınmadıkça başkalarının alımına müsaade edilmemesi talebinde bulunmuştur. Onun görüşleri doğrultusunda beher vukiyyesi ellişer sağ akçeden olmak üzere gereken yapağının peşinen alınması şartıyla ilgililere 23 Aralık 1719 tarihli hüküm gönderilmiştir. Daha sonra da benzeri hükümler gönderilmeye devam edilmiştir. Hükümlerin tekrarı, yapağı toplama izinlerinin yıllık olarak verilmesi ve organizasyonda çıkan problemlerin süreklilik arz etmesinden kaynaklanmıştır. Yapağı sahiplerinin miriye mal satmakta isteksiz olması, alınan yapağınların ücretinin zamanında ödenememesi ve ücret problemleri, bu problemlerinin temelini oluşturmuştur. Nitekim Hüseyin Ağa'nın adamlarının ve mahalli idarecilerin gayretlerine karşılık, mal sahipleri çeşitli bahanelerle miri çuha fabrikasına yapağı vermekte zorluk çıkarmış, dokuma işlerinin aksamasına yol açmışlardır. 15 Nisan 1721 tarihinde ve daha sonraları ilgili mahallere aynı şartlarda yapağı alınmasına yardımcı olunması bildirilmiştir. H. 1133/1721 senesi tahsilatına mahsup olunmak üzere, fabrika için Rumeli ve Anadolu taraflarında bulunan koyun sahiplerinden yapağısı bulunanların *beher yüz vukiyyesinden yigirmi vukiyye amele sâlih yapağının* satın alınması yönündeki emri ali üzerine bu yapağınların toplanmasına başlandığında mal sahipleri ücreti karşılığı yapağı vermekten kaçınmaları üzerine, emrin gereğince yapağının toplanması için ilgili mahaller 28 Mayıs 1721 tarihli ferman gönderilmiştir (KK. d. 706: 69). Bu sırada işletmenin ürünlerine de talebin artmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 6 Temmuz 1721 tarihli bir kaimeye göre, karşılığı hazineден ödenmek üzere Dergah-ı

Ali Baş Çavuşu Ebubekir Ağa marifetiyle Çuha Fabrikası'nda saray için muhtelif çuha işlettirilmesi kararlaştırılmış, bu iş için 2000 gurus ödenmiştir (C. İKTS: 37/1826). H. 1134/1722 yılı sonlarına doğru (Eylül 1722'de) hazırlanan bir yazışmada, Çuha fabrikası için satın alınan ve alınacak olan yapağların h. 1133/1 senesine mahsuben Hüseyin Ağa'nın adamlarına teslim edildiği, ancak ücretlerinin peşinen ödenemediği bildirilmiştir. Bundan sonra sistemin aksamaması için Bursa Mollası ve Cisri Ergene kadılarına 20 Eylül 1722 tarihli hüküm yazılmıştır (KK. d. 706: 69). Söz konusu problemler dolayısıyla bir süre Hüseyin Ağa'nın işletme geliri olarak hazineye teslim etmeyi taahhüt ettiği ödemeler talep edilememiştir. H. 1133 senesi iptidasına (1720 yılı ikinci yarısına) ait ödemesi de dahil olmak üzere kendisinden bir tahsilatta bulunulmaması yolunda 24 Eylül 1722 tarihinde ilgili mahallere bildirimde bulunulmuştur (D. BŞM. d. 1406: 4; KK. d. 706: 7, 8).

Hüseyin Ağa, fabrika çalışanlarının ücretini ödemekte de problem yaşamıştır. Bu sırada işletmede üç sene katıplık yapan daha sonra başka bir işi dolayısıyla sekiz ay kadar Hassa Bazerganbaşı el-Hac Hüseyin Ağa adına çalışan Mustafa, her iki işi dolayısıyla alacağını tahsil edemediğinden bahisle 1140 Ramazanında/Nisan 1728'de Sadaret makamına arzihal sunmuştur. 7 Mayıs 1728 tarihinde alacağını tahsil etmiş ve anlaşmazlık kapanmıştır (C. İKTS: 6/277).

4. Fabrika Nazırlığının Çavuşbaşı Ahmed Emin Ağa'ya Devri (1722)

Hüseyin Ağa da idarede başarısız olunca emninlikten alınmıştır. Bu defa emninlik görevi, emaneten Çavuşbaşı Ahmed Ağa'ya verilmiştir. Devir teslim sırasında yüz doksan altı aded yapağı tarağı, bir miktar çuha ve sair bazı varlıkların eksik olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu mühimmatın aynen veya karşılıklarının temini yoluna gidilmiştir (KK. d. 706: 3). Ahmed Ağa'nın, aynı şartlarda yapağı toplaması için 12 Ekim 1722 tarihinde muhtelif mahallere hitaben divan-ı hümayundan hüküm yazılmıştır. 17 Kasım 1722 tarihinde ise, taşrada yeteri kadar rayiç fiyatı üzerinden ve peşin olarak ödenmek üzere boya ham maddesinin toplanması için benzeri bir bildirimde bulunulmuştur (KK. d. 706: 70). Ayrıca Ahmed Ağa'nın bu işte pek de tecrübesi olmamasına binaen, eski çuhacıbaşı ve işletmeci Nişo, yeniden ustabaşı olarak görevlendirilmiştir. O sırada mahpus durumda olan Nişo zimmi "kâr hâne-i mezbûrda işçileri cem ve çukayı işletdirmek üzere kayd ve ihtimam eylemek şartıyla" hapisten çıkarılıp Ahmed Ağa'nın emrine verilmiştir (D. BŞM. d. 1406: 11; KK. d. 706: 3, 15/2).

Dergah-ı mualla çavuşbaşısı ve fabrika emini Ahmed Emin, boya malzemesi bulunan bazı mahallerdeki ahalinin zamanın geçerli rayici üzerinden satış yapmaktan imtina etmeleri dolayısıyla çuha fabrikasında çuka, kumaş, kermud, şal,

bürüncek ve sair eşyanın işlenişine zarar vermiş olduğundan, meselenin çözümü talebinde bulunmuştur. Onun talebi üzerine, 1 Aralık 1722 tarihinde İstanbul kadısına bu yönde bir hüküm gönderilmiştir (KK. d. 706: 70). 1 Mart 1723 tarihli bir tezkirede ise fabrika için gerekli “salih” yapağının İstanbul ve Rumeli’de bulunmaması dolayısıyla Çavuşbaşı Ahmed Emin Ağa’nın talebi üzerine o bölgeden de yapağı toplanmasına yardımcı olmaları için Mihaliç tarafındaki kadı ve voyvodalara hüküm yazılmıştır (AE. SAMD. III: 156/15284-1; KK. d. 706: 70). İstanbul Çuha Fabrikası için alımı tamamlanmadıkça başkasına yapağı satılmaması ve miri için kıyyesi ellişer sağ akçeden alınan yapağıdan rüsum ve tekalif alınmamasını talep eden Çuha Fabrikası Nazırı Ahmed Emin’in arzıhali üzerine, bu konuda 3 Mayıs 1723’de emri şerif verilmiş olduğuna dair 22 Mart 1724 tarihli derkenar kaydı eklenerek, bu bilgilere binaen muhtelif mahallere 5 Nisan 1724 tarihli bir hüküm daha gönderilmiştir (C. İKTS: 11/545; KK. d. 706: 71). Bu arada Çuhacıbaşı Nişo’nun talebi üzerine, işçilerin h. 1135 senesi hakkına mahsuben üç bin müdre hamrın taşradan satın alınması, gemilere yüklenip iskeleye ve oradan fabrikaya nakline engel olunmaması yönünde Yeniçeri Ağası ve Bostancıbaşına 11 Ağustos 1723 tarihli bir hüküm yazılmıştır (KK. d. 706: 71)

Rumeli tarafındaki kadılara gönderilen 9 Mayıs 1724 tarihli hükümde ise, çuha fabrikasının önemli ihtiyaç kalemlerinden kök boyasının İstanbul’da bulunmaması, Rumeli’de bulunan mahallerdeki ahalinin geçerli rayici üzerinden satmaya yanaşmamasına binaen, çuha fabrikasının ihtiyacı olan boya maddesinin değer bahası üzerinden alınmadıkça başkasına satış yapılmaması talep edilmiştir. Ayrıca fabrikanın *nizamına halel virmemek için boyacı ve basmacı ve mengeneçi ve çukacı esnâfi kârhâne-i mezbûra ilhâk* olduğu kaydedilmiştir. Bundan sonra da Çuhacıbaşı Nişo zimminin yapağı toplaması için Rumeli tarafına göndereceği paranın korunması, dağıtımı, adamlarının seyahati, konaklamaları ve işlerini hakkıyla yürütebilmeleri için gereken ehemmiyetin gösterilmesi hususunda mahallin ileri gelenlerine 13 Mayıs 1724 tarihli bir hüküm daha gönderilmiştir (KK. d. 706: 71). Bununla beraber, Ahmed Emin Ağa yukarıda Nişo zimmiye çuha işletmesine sermaye olmak üzere 3002 guruşluk bir borç vermiştir. Ancak Ahmed Emin Ağa’nın idaresi fazla uzun sürmemiş, 22 mart 1725’den önce vefat etmiştir (KK. d. 706: 3/1, 2, 25/1, 68; AE. SAMD.III: 156/15284-2; 151/14849).

5. Mehmed Emin Efendi’nin Fabrika Nazırlığına Tayini (1725)

Çuhacıbaşı Nişo, Ahmed Emin Ağa’nın ölümü üzerine kendisinin çaresiz ve fabrikanın da muattal kaldığından bahisle işletmenin Başbakıkulu Mehmed Emin Efendi’nin nezaretine verilmesinin doğru olacağını bildiren bir yazışmada bulunmuştur (KK. d. 706: 24). Ayrıca fabrikadan 1954,5 guruş alacağını bildirmiştir (KK. d. 706: 3/1, 2, 5, 6, 68). Bunun yanında Ahmed Emin Ağa’nın

vermiş olduğu paranın işletilmesi sonucu üretilmiş olan boyanmış, makaslanmış veya makaslanmamış ve denklenmemiş ham çukadan toplam 103 zira karşılığı 2767 guruş değerindeki zimmetinin de ustabaşı (çuhacıbaşı) Nişo'da kalmış olduğu tespit edilmiştir. Mevcut ham maddeler arasında, 1500 kıyye ham yapağı, 190 kıyye pâk yapağı ve 61 kıyye rişte (iplik) varlığı da kayda geçirilmiştir. Söz konusu çuhaların satılarak tutarının teslimine dair 7 Nisan 1725 tarihinde maden kalemine kaydedilmiş olan kararın bir sureti yeni nazır Baş Bakı Kulu Mehmed Emin Efendi'ye de verilmiştir. Ne var ki, Mehmed Emin Ağa zamanında da işletme hali ve muattal kalmaya devam etmiştir (*KK. d. 706: 3/2, 68*). Bu sırada Nişo'nun işletmenin eski emini Hüseyin Ağa'da da alacağı olduğundan, ödemesinin bir kısmı Hüseyin Ağa'nın işletmeden kalan eski borcuna karşılık tutulmuştur. 6 Mayıs 1725 tarihinde bu ödemenin Hüseyin Ağa'dan mahsup edilmiş olduğuna dair tahsilat makbuzunun bir sureti verilmiştir (*KK. d. 706: 3/hük. 4*). 7 Ra 1138/13 Kasım 1725 tarihinde İstanbul Kadılığı'na gönderilen hükme göre, Mehmed Emin Ağa bu tarihte halen görevinin başında idi (*HAT: 1665/49*).

6. Eski İhtisab Ağası Ali Ağa'nın Fabrika Nazırlığına Tayini (1726)

Mehmed Emin Ağa'ya devredilen işletme, bir yıl sonra bizzat kendisi tarafından eski ihtisap ağası Ali Ağa'ya devredilmiştir. Bir defter kaydından anlaşıldığına göre, Baş Bakı Kulu Mehmed Emin Ağa tarafından Dersaadet'te mevcut Çuha Fabrikası'nın çuhacıbaşılığı, Nişo'dan alınarak Yusuf Çelebi'ye; emniyeti ise Ali Ağa'ya verilmiştir. Bu vesileyle işletmenin bodrumu, ortası ve avlusunda mevcut aletlerin ve mühimmatın kaydı yenilenmiştir (Tablo. 2). Yine bu tespitlerden anlaşıldığına göre yıllardan beri adı bu işletme ile geçen Nişo zimmî, bazı yolsuzluklara bulaşmış; kendisinden pek de memnun kalınmamış, bazı aralıklarla fabrikadan uzaklaştırılmak suretiyle emniyetten veya çuhacıbaşılıktan el çektirilmiş olsa da bu işteki uzmanlığı ve vazgeçilmezliği dolayısıyla her seferinde yeniden fabrikanın farklı alanlarında görev almaya ve kendisinden istifadeye devam edilmiştir (*D. BŞM. d. 1406: 6, 10*).

12 Nisan 1726 tarihinde Ali Ağa'ya fabrikanın devriyle ilgili bir karar sureti sunulmuştur (*KK. d. 706: 3/hük. 3, 9, 15/hük. 3, 23/hük.1*). Ancak bir kader gibi eskiden beri devam edegelen problemlerle bu devirde de karşılaşmıştır. Bunların en önemlisi de yine yapağı meselesi olmuştur. Daha önce görüldüğü üzere, ahali geçerli rayici üzerinden yapağı satmayıp Frenklere ve sair müstemem taifesine fahiş fiyatla yapağı satmaya devam etmişlerdir. Buna binaen, nizami mucibince mukarrer fiyatıyla beher vukiyyesi ellişer sağ akçeye olmak üzere kafi miktarda yapağı satın alınması ve fabrika için yeteri kadar alınmadıkça başkasına mal verilmemesi; alınan yapağıdan resim, gümrük ve bâc alınmaması emriyle 7 Mayıs 1726'da emri şerif gönderilmiştir. Ayrıca Rumeli ve Anadolu cihetlerinde

bulunan kadılara, mütesellimlere, ayan ve memurine emir üzere muamele yapılmasına dair 15 Mayıs 1727 tarihinde hüküm yazılmıştır (C. İKTS: 38/1892; *KK. d. 706: 72*).

Önceleri olduğu gibi Bundan sonra da yapağı alımı konusunda benzeri hükümler gönderilmeye devam etmiştir (*KK. d. 706: 73*). 24 Mayıs 1728 tarihinde daha önce yazıldığı üzere yapağı alımına dair taşrada muhtelif mahallerdeki önemli görevlilere hüküm gönderilmiştir. 23 Ocak 1729 tarihli bir tezkireye göre, bu sırada fabrikanın çuhacıbaşısı Yusuf Ağa Rumeli’de geçerli şartlar çerçevesinde Anadolu’dan da yapağı toplanmasını talep etmiştir. Mahallin kadı, mütesellim, yeniçeri serdarları, ayan ve valilerine hüküm yazdırılmak suretiyle talebine olumlu karşılık verilmiştir (C. İKTS: 37/1837; *KK. d. 706: 73*). Yusuf Ağa’nın müştereki Kiyork adlı bir zimmî idi. İkisinin birlikte sunmuş oldukları bir dilekçelerinde, işyerinin ihtiyacı olan kaliteli yapağının her yerde bulunmadığı, bulunan yerlerde ise, yüksek fiyatlarla ve gizlice yabancılara satıldığı, çuha fabrikası için istenildiğinde muhalefet etmekte oldukları bildirilmiştir. Bu duruma çare olmak üzere, yapağı kaçça satılıyor ise, kantar başına yarımşar guruş fazla verilmek suretiyle yapağı alınması için 14 Temmuz 1729 tarihinde taşraya hüküm gönderilmiştir. Bundan sonra da rayicinden noksan fiyat ile alım yapılarak ahaliye zulmedilmemesi, ödemelerin peşin yapılması, kantar başına yarımşar guruş rayicinden fazla fiyat verilmesi şartlarıyla benzeri hükümlerin gönderilmesi tekrarlanmıştır (*KK. d. 706: 73*).

17 Safer 1142/ 11 Eylül 1729 tarihli bir vesikaya göre, İstanbul Çuha Fabrikası’nın bir bölümünde işlenen sandal atlasın bir zırası on beş dirhem gelmekte idi. Ancak yasak olduğu halde bir zırası sekiz dirhem üzerinden dokunan atlas türlerinin başka mahallerde damgasız olarak gizlice satışının yapıldığı tespit edilmişti. Bu durumun esnafa ve miriye zarar vermesi dolayısıyla önlenmesi talep olunmuştu. Buna cevaben, İstanbul’da işlenen diba, hatayi vs. emtianın meşdudlarının taşrada işlenip satılamayacağı, bunu yapanların takibi ve tedbiri için Çuha Fabrikası Emini Ahmed Emin Ağa’ya buyruldu yazılmıştı (C. İKTS: 26/1290).

Bir derkenarda, İstanbul Çuha Fabrikası’nda çuha imali için gerekli 150 kantar yapağının peşin olarak ve piyasa fiyatı üzerinden Rumeli ve Anadolu’dan satın alınmasına destek olunması hakkında Çuha Fabrikası Nazırı Ali imzalı arzuhaline, 19 Temmuz 1729 tarihli ferman yazılmış olduğuna dair 15 Ocak 1733 tarihli not düşülmüştür (C. İKTS: 40/1994). Yine bu sırada, Nazır Ali’nin yıllık yapağı toplama izni almak talebi üzerine, 26 Nisan 1733 tarihli hükümlerle ahaliye zulmedilmemek, rayici üzerinden peşin ödenmek üzere yalnızca yüz elli kantar kaliteli yapağı toplamasına yardımcı olunması yönünde taşraya bildirimde bulunulmuştur. 19 Haziran 1734 tarihinde ise, ilgili mahallere zamanın nazırının yıllık yapağı toplama izni talebini onaylayan mahiyetteki bir başka hüküm gönderilmiştir (*KK. d. 706: 74*).

Tablo. 2. Çuha Fabrikası'nın 23 Mayıs 1739 Tarihli Varlık Kaydı

Fabrikanın Ortasında Mevcut Aletler ve Sair Mühimmât			
Beş aded sandukalar içinde mevzu kavsala üzerine frengi tilden işleme yapağı tarağı. Aded 3603 amele salih cedid 1358 müstamel 4961+200 (bir canibi bir bazargan) 5161	Frengistan'da yapılmış çuka makarası. Aded 15	Tarak destgahı Aded 10 müstamel	Çuka tolamak için dikin ? Aded 1488 Amele salih değildir
	Tarak mangası Aded 33	Tarak tahtası Aded 168 müstamel	
Timur burgulu el tarağı Aded 11 3 burgusuz, 8 amele salih değildir	Bağ destgahı Aded 1	Mikras destgahı Aded 4	Yapağı mikrası. Sahih ve müstamel Aded 26; 17 si amele salih değildir
Asitanede yapılmış katan amele salih değil çuka mikrası, Aded 4 biri meksürdür	Köhne yapağı setparı Aded 22 10 + 12 sağır	Perdaht fırçası Aded 4 Kebir 2, Sağır 2	Çuka fırçalık için cerh alatyyla Aded 6; 2'si sade
Bodrumda Mevcut Eşya ve Aletler			
Çuka konacak destgah kıtaât 16 Şayak konacak destgah. Kıtaât 1	Meşdûd destgâhı. Kıtaât 1	Meşdûd dolabı Kıtaât 1	Meşdûd çarhı Kıtaât 3
Destgâhlardan hâric tarak Aded 15 Tarak destgâhı. Kıtaât 1	Meşdûd sepetleri. Aded 7	Mengene iki yedek olmak üzere olub lakin yedek mengene geçüb çıkan ... meksurdur	
Yedek olmak üzere kebir eğri ağaç. Aded 1	Kara ağaçdan kebir mengene tahtası. Aded 1	Sof çuka mengenesi. Kıtaât 1	Çifte İnebolı tabir olunur sağır ve kebir meşdûd çubuğı Aded 7
Yedek olmak üzere destgâhlardan hâric makara çift 20	Kezalik yedek olmak üzere fazla mekük. Aded 59	Çuka kenarı sarmak için mevzu kebir dolab. Kıtaât 1	Kezâlik yedek olmak üzere fazla ... Aded 4
Avluda Mevcut Aletler			
Dokunan çukaları gerüb açmak için biri iki dolablı ve biri sekizer direkli kebir alât mevcut. Aded 2 el-yevm amele salih değildir	Kezalik dokunacak çukaları perdaht için Kara ağaçdan masnu perdaht mengenesi tabir olunur kebir mengene kıtaât 2		Zikr olunan mengenenin tetimmât ve levazımından timûr parçaları. Aded 19
Kezalik zikr olunan mengenenin levazımından tahta mengene. Aded 38	Zikr olunan mengeneye çukalar perdahtı için vaz olundukda arasına kalın mukavva kâğıd aded 200 amele salih + 150 köhne = 350		Zikr olunan mengenenin tetimmat ve levazımından çuka destgâhı. Aded 2
İkişer çam tahtasından masnu baskı tabir olunur tahta. Aded 10	Defa bir buçuk zira tul ve üç zira arz sağır tahta. Aded 1	Üzerine çuka vaz olunacak Kara ağaç tahtası. Aded 1 tul 2, 5 arz 1	

III. SONUÇ

Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde özellikle Bursa, Halep, Selanik, İzmit, Edirne, İstanbul ve benzeri büyük merkezlerde dokuma fabrikaları kurulmuş ve bu iş teşvik edilmiştir. Osmanlı dokumaları, XVI. yüzyılda işçilik, kalite ve

albenisi ile Avrupa'da çok talep görür iken, aynı yüzyıldan itibaren Avrupa tüccarı da rekabette ilerlemeye başlamıştır. XVII. yüzyılda düşük ve orta kalitede Osmanlı dokumaları Avrupa'ya ihraç edilir iken, ithal edilen ürünler arasında orta ve ileri kalitedeki kumaşların oranı % 50'ye ulaşmıştır. Bununla beraber, Avrupa kumaşları, dokuma pazarında önemli bir yer edinmiştir. Bu vesileyle kullanılan kumaşların bir kısmı yabancı adlarla tanınmıştır. Viyana bozgunundan sonra Avrupa çıkışlı ürünler daha fazla yaygınlaşmıştır. Fransız ürünleri bu konuda daha önde gitmiştir.

Bazı tespitlere göre, ilk defa Sadrazam Rami Mehmed Paşa tarafından yapılan girişimlerden birkaç yıl sonra 1708 yılında Çuha Fabrikası kurulmuştur. 1710 yılında fiilen faaliyete geçen İstanbul Çuha Fabrikası, İstanbul Şehremini Çarşısı'nda Eski Baruthane binasının kalıntılarının kısmen tamiri ile inşa edilmiştir. Ebubekir Ağa tarafından 274.254 akçe harcanması suretiyle 13 Haziran 1708 tarihinden önce tamamlanmıştır. Kaydedilen tarihte el-Hâc İbrâhîm Ağa tarafından inşaatın toplam masraflarıyla ilgili muhasebe defteri hazırlanmıştır. 30 Aralık 1708 tarihinde fabrikanın yapım ve onarım giderleri onaylanmış ve işletmeye hazır hale getirilmiştir. Ne var ki bu fabrika, muhtemelen kaliteli işçi, usta, emin gibi insan kaynağı; alet edevat kurulumu ve yapağı hammaddesinin temini için gerekli organizasyonun zaman alması dolayısıyla ancak 7 Nisan 1710 tarihli berat ile Nişo tarafından işletmeye açılmıştır. Bu arada piyasada yer alan kumaş çeşitlerine bakılacak olunursa, İstanbul Çuha Fabrikasında üretilen dokuma türleri, yabancı kaynaklı kumaşlar karşısında başa baş yarışır duruma gelememiştir. Fabrikanın idare ve işletilmesinde de bir istikrarsızlık söz konusu olmuştur.

III. Ahmed devrinde İstanbul'da o günkü şartlara göre ileri seviyede bir fabrika olarak işletmeye açılan Çuha Fabrikası devlet malı olarak yaptırılmış; idaresi ve işletmesi de devlet tarafından yürütülmüştür. Bu nedenlerle inşaat ve işletme giderlerinin hemen tamamı hazinece karşılanmıştır. İdari ve işçi heyetinin seçimi, işletme ve çalışma şartlarının belirlenmesi, hammadde organizasyonu, üretim planlanması, mamul maddenin satımı ve alımında devletin birinci derecede etkisi, desteği ve garantisi söz konusu olmuştur. Eminler ve çuhacıbaşlıların tayini ile belli esnaf grubunun fabrika bünyesinde bir araya getirilmesi de idarenin onayı ile gerçekleşmiştir. Rumeli ve Anadolu'da mevcut yapağı üreticileri ve esnafı, bazı durumlarda aksine faaliyetlerde bulunsalar da öncelikli ve zorunlu olarak fabrika ile ilgili talepleri yerine getirmek görevini üstlenmişlerdir. Bu arada bizzat üretimde görev alan kalifiye işçiler, genellikle gayrimüslimlerden oluşmuştur. Fabrikanın ilk açılışını sağlayan ve daha sonra uzun yıllar boyunca çuhacıbaşılığını yürüten Nişo'nun işlerin yürütülmesinde önemli bir yeri olmuştur.

7 Nisan 1710 tarihinden itibaren III. Ahmed'in saltanatı süresince fabrikada beş emin veya nazır görevlendirilmiştir. Nişo fabrikayı işletmeye açmış ve on

yıla yakın görevine devam etmiştir. Ancak bu iş için hazineden borç olarak aldığı 47.408 akçeyi karşılayamadığı gibi, işletmeden elde edilen gelirlere miriye vereceği parayı da ödeyememiştir. İşçi, işletme şekli ve yapağı temini konusunda da problemler yaşamıştır.

Emin ve çuhacıbaşı Nişo, başarısız olunca 19 Kasım 1719 tarihinde yapılan sözleşme ile fabrika emniyeti Hassa Bezirgânbaşı Hüseyin Ağa'ya verilmiştir. Hüseyin Ağa birkaç ay işletmeyle ilgilenmiş, daha sonra, işçi, işletme disiplini, özellikle İstanbul yapağı ve kumaşçı esnafının rekabeti, maddi kaynak ve yapağı temini gibi problemler yaşamasına binaen fabrika atıl kalmıştır. Aldığı borçları ve fabrika adına ayrıca taahhüt ettiği parayı da ödeyememiştir. Nihayet Hüseyin Ağa da görevden alınmıştır.

Hüseyin Ağa'dan sonra, tahminen bu işte hiç bir ilgisi ve bilgisi olmayan Ahmed Emin Ağa, 1135 yılı başlarında fabrika nazırlığına getirilmiştir. Bu arada işi yürütecek başka birinin bulunamamasına binaen Nişo zimminin çuhacıbaşı-lığı getirilmesi kararlaştırılmıştır. O sırada Nişo hapiste olduğu halde, buradan çıkarılarak fabrikada görev almak üzere Ahmed Emin Ağa'nın emrine verilmiştir. Ahmed Emin Ağa'nın 22 Mart 1725'den önce vefat etmesi üzerine aynı görev 7 Nisan 1725 tarihli beratla Mehmed Emin Ağa'ya devredilmiştir. Ancak kısa sürede onun da bu görevi yapamayacağı anlaşılmış ve fabrika nazırlığı 12 Nisan 1726 tarihinde Ali Ağa'nın idaresine bırakılmıştır. Onun zamanında fabrika çuhacıbaşılığı Yusuf Ağa tarafından yürütülmüştür. Bunlar zamanında da fabrika düzeni tam olarak sağlanamamış, özellikle yeterli boya ve yapağı hammaddesinin elde edilmesi ile ilgili problemler süreklilik arz etmiştir.

Bu devirde Osmanlı dokumacılığı pek tabii olarak birçok emek ve meslek grubunu bir arada çalıştırma esasına ve insan gücüne dayalı basit mekanik aletlerle yürütülen "el sanayii" şeklinde yürütülmüştür. Bu durum 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'dan dokuma makineleri getirilmesine kadar devam etmiştir. Dokumacılıkta kullanılan aletler ise, daha çok ahşap, kısmen demir, bakır ve az miktarda tunçtan yapılmıştır. Çok aşınan kısımlar demir ve tunç ile kaplanmıştır. Özellikle boyama işleri için kullanılıp ateşle karşı karşıya olan ekipmanlar daha çok bakırdan imal edilmiştir. Ahşap dokuma tezgâhları metal maddelere nazaran daha erken yıprandığından bunların bakım, onarım işleri ile yedek parça veya yenilerinin alınması belli bir uğraşı ve masraf gerektirmiştir. Dokuma için gerekli olan boya ve kaliteli yapağının karşılanması ise daha önemli ve masraflı bir uğraşı olmuştur. Bu iş için halkın koyun beslemesi, yün ve belgelerdeki ifadesi ile "amele salih" kaliteli yapağı ve çuha üretimi teşvik edilmiştir.

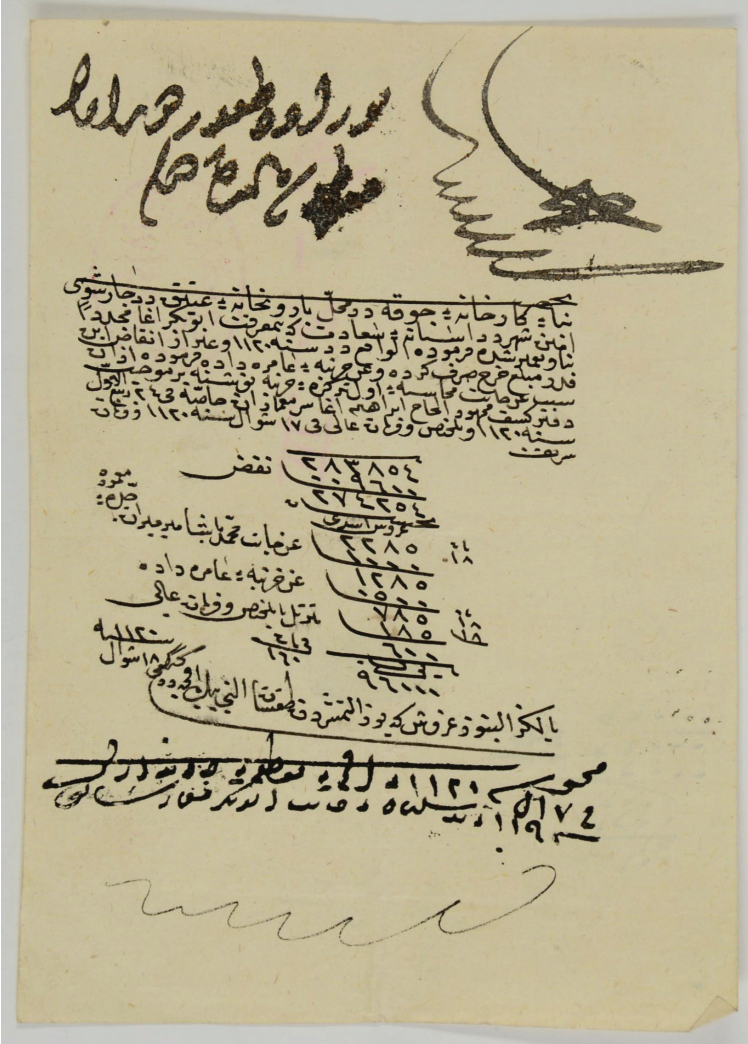
KAYNAKÇA

1. Osmanlı Arşivi Belge ve Defter Tasnifleri

- A. *çDVN. SMHM. d (Sadaret Divan-ı Hümayun Sultan Mahmud):* 52/899.
AE. SAMD. III (Ali Emiri, Sultan III. Ahmed): 67/6769, 105/10351, 151/14849, 156/15284, 91/18485.
C. İKTS (Cevdet İktisad): 6/277, 10/454, 11/545, 26/1290, 37/1826-1837, 38/1892, 40/1994.
C. SM (Cevdet Saray Masalihu): 95/4787.
D. BŞM. d (Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Defteri): 1406, ss. 1-11.
HH (Hatt-ı Hümayûn): 244/13727, 1319/51445, 1665/49.
İE. DH (İbnülemin Dahiliye): 17/1584.
İE. ML (İbnülemin Maliye): 107/10145, 10947.
İE. SM (İbnülemin Saray Masalihu): 30/3115.
İE. MT (İbnülemin Müstedyât): 3/292.
KK. d (Kamil Kepeci Müteferrik Defter): 706. ss. 1-74.
TS. MA. d (Topkapı Saray Müzesi Arşivi Defteri): 2353, 9327.

2. Araştırma Eserleri ve Makaleleri

- EYİCE, Semavi (1992), “Baruthâne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (D. İ. A.)*, İstanbul, c. 5, ss. 94-95.
EYİCE, Semavi (1993), “Çuhacı Hanı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. 8, ss. 380-381.
GENÇ, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul.
GİZ, Adnan (1968a), “1719 Yılında İstanbul’daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi (İ.S.O.D.)*, İstanbul, c. 3, Sayı. 30, 15 Mayıs, ss. 17-19.
GİZ, Adnan (1968b), “1721 Yılında Bir İpekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu”, *İ.S.O.D.*, İstanbul, c. 3, Sayı. 31, 15 Eylül, ss. 22-23.
GİZ, Adnan (1968c), “İslimye Çuka Fabrikası”, *İ. S. O. D.*, İstanbul, Yıl. 3, Sayı. 27, 15 Mayıs, ss. 15-16.
GİZ, Adnan (1968d), “İstanbulda İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı”, *İ. S. O. D.*, İstanbul, Yıl. 2, Sayı. 23, ss. 25.
KARAVAR, Hilal (2006), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmit Çuha Fabrikası*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul).
KOLÇAK, Özgür (2005), *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul).
KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1992). “Baruthâne-i Âmire”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (D. İ. A.)*, İstanbul, c. 5, ss. 96-97.
MEHMED ZİYA (1309), *Tarih-i Sanayi*, İstanbul.
PAMUK, Şevket (2002), “Kuruş”, *D. İ. A.*, İstanbul, c. 26, ss. 458-459.
UZUN, Ahmet (2000), “İslimye Çuka Fabrikası”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yayın nu. 21-22, (Ekim 1999-Mart 2000), ss. 77-85.

Belge 1: İstanbul Çuha Fabrikası'nın inşaatının tamamlandığını ve giderlerini gösteren Ser Mimârân-ı Hâssa el-Hâc İbrâhîm Ağa tarafından 24 Rebîülevvel 1120/13 Haziran 1708 tarihinde hazırlanmış muhasebe defteri ile hemen altında muhasebenin 17 Şevval 1120/30 Aralık 1708 tarihinde padişah tarafından kabul edildiğine dair onay yazısı.